

PAPER DETAILS

TITLE: Eski Van Sehri ve Tarihi (1915'e Kadar)

AUTHORS: Rahmi TEKIN

PAGES: 152-168

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3027657>

Doç. Dr.
Rahmi TEKİNVan Yüzüncüyıl Üniversitesi
rahmitemin@yyu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2175-7315

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 22/03/2023 25/03/2023

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1269140

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Eski Van Şehri ve Tarihi (1915'e Kadar)
Old Van City And Its History (Until 1915)

Öz

Anadolu'nun kadim ve serhat şehri olan Van, yerleşim yeri olarak MÖ. 4000 yıllarına kadar gider. Ancak ilk ayrıntılı bilgiler MÖ. IX. yüzyılda Urartu Devleti'nin kurulmasıyla elimize geçmektedir. Edinilen bilgilere göre, Urartu Devleti o zamanın koşullarında ileri seviyede bir medeniyet oluşturmuştur. Van MS. VII. yüzyıldan itibaren bölgeye Güneyden Kuzeye doğru akınlar düzenleyen İslâm orduları tarafından fethedilmiştir. Abbasî hâkimiyeti döneminde bölgedeki birtakım karışıklıklar güç kullanılarak bastırılmıştır. XI. yüzyılın başlarından itibaren Van Gölü havzası, Doğudan Batıya hareket eden Türklerin toplanma yaptıkları yer haline gelmiştir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra da Büyük Selçuklu Devleti'nin askeri bir garnizonu haline gelmiştir. 1100 tarihinde kurulan Ahlat-Şahlar (Ermen-Şahlar) Devleti zamanında, bölgede büyük ölçüde imar faaliyetleri yapılmıştır. Van Ulu Camii'nin bu dönemde, XII. yüzyılda II. Sökmen tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Daha sonra bölgede hüküm süren Eyyubiler, İlhanlılar, Celayirler, Ak Koyunlular ve Kara Koyunlular, bölgeye kültür ve sanat bakımından önemli katkılar sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti her ne kadar 1514 Çaldıran zaferiyle anılsa da kalıcı hâkimiyeti 1548'den sonra olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından, Van'a ilk atanan beylerbeyi bu tarihte İskender Paşa'dır. 1915'e gelindiğinde emperyalist devletlerin kışkırtması sonucu isyan eden Ermeniler, şehri yakıp yıkmışlardır. Van, halen günümüzde kaldırılmayan büyük bir enkaz yığını haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Van, Urartu Devleti, Van Ulu Camii, Ermeni İsyanı, Tuşpa.**Abstract**

Van, the ancient and frontier city of Anatolia, was founded in BC as a settlement. It goes back to 4000 years. However, the first detailed information BC. IX. century, with the establishment of the Urartu State. According to the information obtained, the Urartian State created an advanced civilization under the conditions of that time. AD. VII. It was conquered by the Islamic armies, who raided the region from the south to the north, starting from the 19th century. During the Abbasid

ATIF: TEKİN, Rahmi, "Eski Van Şehri ve Tarihi (1915'e Kadar)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9/1 (Mart 2023), s. (152-168)**CITE:** TEKİN, Rahmi, "Old Van City And Its History (Until 1915)", *Journal of History and Future*, 9/1 (March 2023), pp. (152-168)

rule, some disturbances in the region were suppressed by force. XI. Since the beginning of the century, the Van Lake basin has become the place where the Turks, moving from the East to the West, congregate. After the 1071 Malazgirt victory, it became a military garrison of the Great Seljuk State. During the time of the Ahlat-Shahs (Armenian-Shahs) State, which was established in 1100, a large amount of development activities were carried out in the region. Van Great Mosque during this period, XII. century II. It is estimated that it was made by Sökmen.Ayyubids, Ilkhanids, Celayirs, AkKoyunlular and Kara Koyunlular, who ruled in the region afterwards, made important contributions to the region in terms of culture and art. Although the dominance of the Ottoman Empire was commemorated with the victory of Çaldıran in 1514, its permanent dominance was after 1548. The first beylerbeyi appointed to Van by the Ottoman State was Iskender Pasha on this date. When it came to 1915, the Armenians, who rebelled as a result of the provocation of the imperialist states, burned the city down. Van has become a large pile of debris that cannot be removed today.

Keywords: Van, Urartu State, Van Great Mosque, Armenian Revolt, Tuspa.

Giriş

Günümüzde Van şehir merkezi, XX. yüzyılın başından itibaren eski şehrin doğusunda, Erek Dağı eteklerinde kurulmuş olan bir şehirdir. XXI. yüzyılın başlarında genişlemeye başlayan şehir batıda 43 derece 48 dakika doğu boylamı ile doğuda 43 derece 65 dakika doğu boylamı arasında; güneyde 38 derece 51 dakika güney enlemi ile kuzeyde 38 derece 72 dakika kuzey enlemi arasında yer almaktadır. Van şehri 2022 yılı itibarıyla Bardakçı, Kalecik, Bostaniçi, Kevenli ve Edremit TOKİ konutları gibi yeni eklenen uydu kentlerle (banliyöler) birlikte 159,5 km² lik bir alan kaplamaktadır. Kuzeyde Bardakçı TOKİ Konutlarından, güneyde Edremit'e kara yolu ile olan uzaklık yaklaşık 30 km. iken doğuda Bostaniçi TOKİ konutlarından batıda Van iskelesine kadar olan uzaklık da 14 km.dir.

Van şehrinin kurulduğu alanın rakımı batıda göl kıyısında 1636 m. iken bu değer doğuda Bostaniçi ve Kevenli civarında 1950 m.ye çıkmaktadır. Kuzeyde Bardakçı Toki civarında 1700 m. olan yükselti, güneyde Edremit kıyılarında 1636 m. ve Edremit TOKİ konutlarının bulunduğu tepelik alanda ise 1950 m.dir. Van şehrinin bulunduğu alan batıdaki göl kıyısı ile güneydoğu, doğu (Erek Dağı) ve kuzeydoğudaki dağlık-tepelik alanların etekleri arasında kalan alüvyal dolgu sahasıdır.

1. İlk Çağlarda Van

Yapılan kazılar ve akademik çalışmalar neticesinde, Van Bölgesinde ilk yerleşim izlerinin MÖ. 4000 yıllarına kadar uzadığı anlaşılmaktadır. Ancak Van Şehrinin resmi kayıtlı ilk kuruluş tarihi, Urartu krallığının kuruluşuyla aynıdır. MÖ. 9. yüzyılın ortalarında I. Sarduri tarafından (MÖ. 840-825) Tuşpa'yı (Tarhan, 2011, s. 288)¹ (Van Kalesi) başkent yaparak Urartu Krallığını kurmuştur. Assurlular bu devlete *Urartu* derken, onlar kendilerini

1 MÖ. IX. yüzyıldan itibaren Assur çivi yazılı kaynaklarda **Turuşpa**, Urartu kaynaklarında **Tuşpa** olarak geçer. Tuşpa adının, Urartu tanrıçası **Tuşpuea** ile bağlantılı olduğu ileri sürülür.

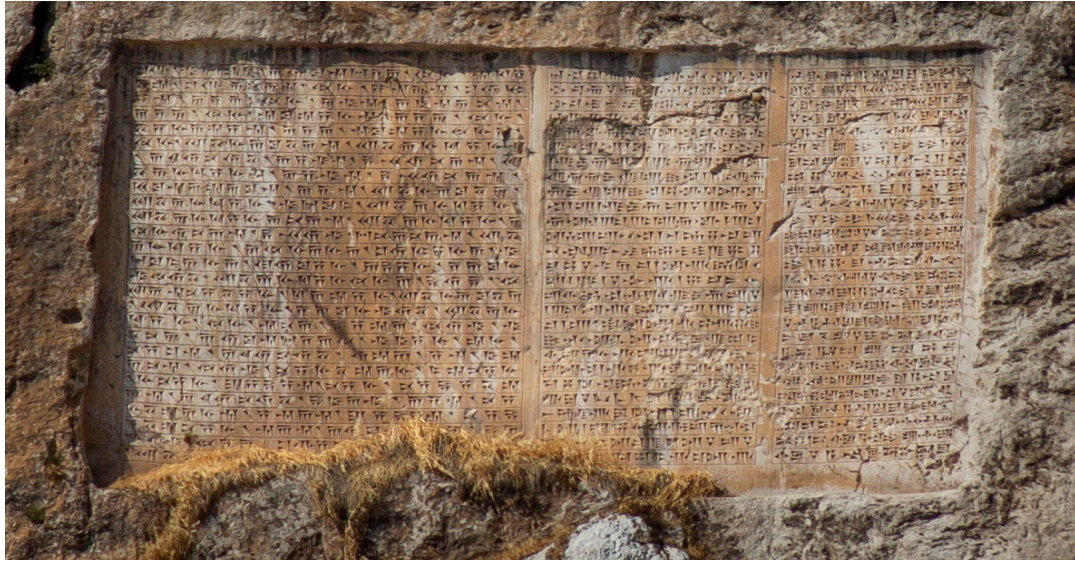
Biane/Biainili(Tarhan, 2011, s. 288)² olarak adlandırmıştır. Dolayısıyla Van isminin de bu kelimeden türediği bilinmektedir. Ortaçağ hakkında bilgi veren Arap kaynaklarında Van ismi geçmez. Buna mukabil Van Gölü havzasında Ahlat, Erciş ve Vastan/Vustan (Gevaş) isimleri zikredilmektedir (Göyünç, 1986, s. 198).

Krallığın kurulmasından sonra, Urartu Devleti hakkındaki tarihsel bilgilere hem Urartu hem de Assur yazılı belgeleri ışık tutmuştur. Lutipri oğlu I. Sarduri, Tuşpa'nın (Van Kalesi) kuzeybatısındaki "Sardur Burcu/Madırburç" olarak adlandırılan yapıya kazıttığı yazıtıyla, Urartu krallığının yeni başkenti ile birlikte kuruluşunun ilanını da yapmıştır. Assurca yazılan ve altı kez tekrarlanan yazıt ile Urartu Devletinin yazılı tarihi de başlatmıştır.

Van Kalesinde ve muhtelif yerlerde Urartu döneminden günümüze intikal eden 220'den fazla yazıt bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Urartu döneminde olmasına rağmen Asurca, diğer bir kısmı da Urartu dilinde yazılmıştır. Bu yazıtların büyük bir kısmı çözümlenmiştir (Payne, 2006, s. 4-120). Yazıtlarda daha çok dinî motifler işlenmektedir. Tapınaklar, tanrı ve tanrıçalara kesilen kurbanlar, kurbanların cinsi ve adedi halen Van Kalesinde bulunan yazıtlarda ayrıntılı olarak belirtilmiştir (Payne, 2006, s. 42-47)³. Ayrıca yazıtlarda şehrin içme ve tarım alanlarını sulamak için yapılan su kanalları, tahıl depoları, şehri savunmak amacıyla yapılan kale, savunma amaçlı yapılan burçlar, göl, bağ, bahçe, orman ve yapılan binalardan söz edilmektedir (Payne, 2006, s. 4-5).

Görsel 1.

Van Kalesi, Akhaimenid Kralı I. Kserkses'in Yazıtı. Eski Van Şehrinden (Fotoğraf. Rıdvan Süslü)

- 2 Arkeologlar ve dil bilimcileri **Van** isminin Urartu dilinde güzel yerleşim yeri anlamında olan **Biane**'den türediğini ifade etmektedirler.
- 3 Tanrı ve tanrıçalara kesilen kurbanlarla ilgili yazıt Van Kalesi Meher Kapıda bulunmaktadır. Yetmiş civarında bulunan tanrı ve tanrıçalarının en büyüğü Tanrı Haldi'dir.

Günümüze kadar Van'ın en büyük su kaynağı olan Şamram (Minua) suyu, Gürpınar ilçesinde yüksek bir kayalığın altından çıkaktadır. Kaynaktan çıkan su, yapay bir kanal ile Van'a sevk edilmektedir. MÖ. IX. yüzyıldan günümüze kadar kanal üzerinde birçok müdahale yapıldığı anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Şamram (Minua) Kanalı ve su ile ilgili ıslahat tamir ve yeniden yapım çalışmalarının olduğu bilinmektedir (Erdoğan, 2017, s. 13).

Urartu kralları nüfusun ihtiyacının karşılaması ve büyük öneme sahip bahçelerin sulanması için kanallar açmışlardır. “İşpuini'nin oğlu Minua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı “Minuakanlı”(dır). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarı(dır). Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey derse, ‘Ben bu kanalı açtım’. Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneşin altından yok etsinler...” (Payne, 2006, s. 77).

Bilinen örneklerle göre Doğu Anadolu Bölgesinde ilk kez Urartu ile başlayan bahçe geleneği, tarihi kaynaklar ve arkeolojik verilere göre çağlar boyunca devam etmiş, günümüze kadar ulaşmıştır. Bozulsa da henüz bu özelliğini yitirmemiş olan Van için bahçe şehir sıfatını kullanabiliriz. Urartu ve Assur krallarının birinci ağızdan anlattıkları Urartu bahçeleri, antik çağlardan beri yöreye gelen tarihçi, gezgin, diplomat ve devlet adamlarının anlatımlarında yer almıştır. Günümüz Van bahçeleri Urartu bahçe geleneğinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Üzüm bağları, meyve ve sebze bahçeleri, gölgelik veren koruluklar ve bostanlarla karakterize edilen bahçeler günümüzde yer yer bu özelliğini kaybetse de Van hep bir bahçe şehir sıfatı ile birlikte anılmıştır (Erdoğan, 2017, s. 19).

Üç yüz yıla yaklaşan Urartu Devleti döneminde Biaini/Tuşpa'nın (Van) büyük bir imâr faaliyeti gördüğü anlaşılmaktadır. Urartu yazıtlarında belirtildiği gibi, izlerine de rastladığımız bu imâr faaliyetleri halen günümüzde somut bir şekilde görülmektedir. Urartu Devleti'nin Asurlar tarafından yıkılmasından sonra Van o eski haşmetini kaybetmiştir. Ancak XI. yüzyıldan sonra kendini gösterebilmiştir.

2. Orta Çağda Van

640 tarihinde Halife Hz. Ömer döneminde bölge Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlamıştır. Ancak kalıcı fetih, Hz. Osman döneminde Habib b. Mesleme tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgede bulunan Hazar Türkleri'nin VIII. yüzyıl sonunda İslâmiyet'i tanıyıp halifeyi kabul etmelerinden sonra, bölgede Abbasi idaresinin tesis edildiği görülmektedir. IX. yüzyılda bölgede Abbasi-Bizans ve Abbasi- Ermeni mücadelesi vardır. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van bölgesinde bulunan yerli sülalelerin hâkim devletlere tabi olarak yarı bağımsız bir şekilde yaşadıkları görülür. Vaspurkan Kralı Gagik'in Vastan (Gevaş) şehrinin tahkimatını yapmıştır. Ayrıca Akdamar Adası'nda *Surp Haç Kilisesi*'ni yaptırması devrin önemli olaylarından (Kılıç, 1997, s. 4-6). Zira IX-X. yüzyıllardan bahseden Arapça ve Ermenice kaynaklarında Van şehir merkezi hakkında bilgi bulunmaz. Bu durum, Van şehrinin söz konusu dönemde önemli bir merkez olmadığını göstermektedir.

1046 senesinde Tebriz'den Van'a ve Vastan (Gevaş)'a gelen Nasr-ı Hüsrev Van'ın sadece ismini zikretmekle yetinirken, Vastan'ın çarşı ve halkını tasvir etmektedir (Nasr-ı Hüsrev, 1994, s. 9). Ancak Van 1064 tarihinde Selçuklu hükümdarı Sultan Alpaslan'ın oğlu Melik Şah tarafından birçok kale ve şehirlerle birlikte fethedilmiştir. Böylece Van ve çevresi bu tarihten itibaren Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü havzası 1100 tarihinde Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Selçuklu emirlerinden Sökmenşah Devletin kurucusu Sökmen el-Kutbi'ye verilmiştir. Böylece Erciş, Vastan (Gevaş) ve Van yeni kurulan Ahlat-Şahlar, Sökmen-Şahlar (Ermen-Şahlar) Beyliği hâkimiyetine girmiştir (Yinanç, 2009, s. 57-58; Göyünç, 1986, s. 198; Kılıç, 1997, s. 7; Arvas, 2018, s. 44; Tekin, 2018, s. 79).

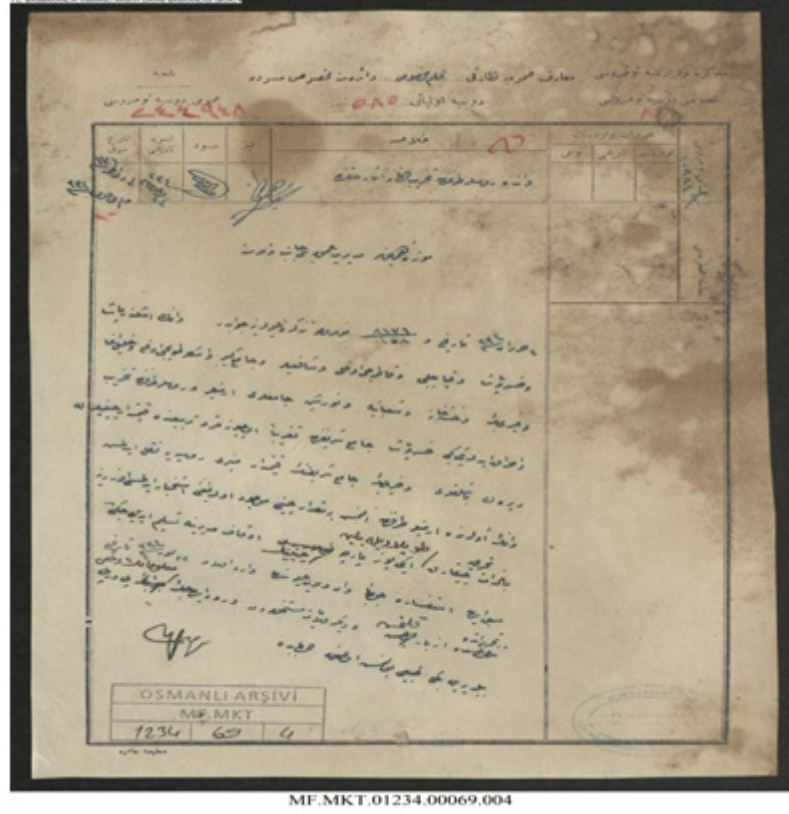
Ahlat-Şahlar Devleti'nin ilk beyi olan I. Sökmen (1100-1112) zamanında Van, Gevaş, Erciş ve Adilcevaz Ahlat-Şahlar Devleti sınırları içinde yer almaktaydı. Bu sırada Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak iyi geçinerek, yeni kurulan beyliğinin temellerini sağlamlaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Bununla beraber bölgede büyük bir imâr faaliyeti maalesef yapamamıştır. Ancak Ahlat-Şahlar Devleti'nin dördüncü beyi, aynı zamanda I. Sökmenin torunu olan ve uzun süre Ahlat-Şahlar'ın beyliğini yapan Sökmen bin İbrahim'in (II. Sökmen) (1127-1185), Gürcüler ve Eyyubî sultanları ile yaptığı mücadelelerin yanı sıra, bölgede imâr faaliyetlerine de önem verdiği anlaşılmaktadır (Tekin, 2018, s. 79-104). Bu cümleden olarak, eski Van'da kale içinde şehrin ortasında Paşa Mahallesi'ndeki bulunan Ulu Camii veya *Şah-ı Ermen* olarak anılan caminin II. Sökmen zamanında yapıldığı tahmin edilmektedir.⁴ Süleyman Han Camiinden sonra Van'ın en eski ikinci camii (Evliya Çelebi, 1314, s. 166) olan ve XX. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan *Ulu (Şah-ı Ermen) Camii*, 1915'de şehri yakan Ermeni çeteciler tarafından tahrip edilmiştir. Ancak caminin bazı kalıntıları halen ayakta durmaktadır.

Ermeni çetecilerin Van'ı tahrip etmekle kalmayıp camii, medrese ve benzeri yerlerde bulunan kıymetli eserlerin de Ruslar tarafından yağma edilmesini sağlamışlardır. Yağmalanan bu eserler arasında Hüsrev Paşa, Kaya Çelebi, Katırcıoğlu, Halil Ağa, Topçuoğlu, Şabaniye, Norşin ve Cami-i Kebir gibi mabetlerde bulunan kitap, nadide çiniler, işlenmiş kitabeler, ahşap işlemeli mihrap ve sair kıymetli eserlerin (âsâr-ı atika) bir kısmı tahrip edilmiş, diğer bir kısmı da St. Petersburg'a sevk edilmiştir. Söz konusu eserler St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde *Van Koleksiyonu* adıyla muhafaza edilmektedir. Her ne kadar bu eserlerin geri getirilmesi hususunda 1918-1922 arasında çaba sarf edilmişse de bir netice elde edilememiştir (BOA, MF-MKT-01234-00069: s. 3-4, 10; Musalı, 2021, s. 85-114).

4 Söz konusu caminin ne zaman, kimin tarafından yapıldığı bazı araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmuştur. Örneğin, Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, Ankara 1990, 312-314; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*, Ankara 2000, 28-34; Sami Ağaoğlu, "Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayat ve Eğitime Katkıları)", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Konya 2003, 120-123. Ulu (Şah-ı Ermen) Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Kılıç, *aynı eser*, 213-216.

Görsel 2.

BOA, MF. MKT. 01234.00069.004, Me‘ârif Nezaret tarafından Van’da Ruslar tarafından tahrip olunan âsâr-ı atika hakkında Müze-i Hümayuna gönderilen malumat. 8 Eylül 1334 / 8 Eylül 1918 tarihli yazı.

Ulu (Şah-ı Ermen) Cami’nin vakıfları arasında sayılan ve şehrin merkezinde olduğu anlaşılan beş dükkân ve yirmi iki odanın bulunması, o dönem için iktisadî bir canlılığa işaret etmektedir. Dükkânların ne amaçla kullanıldığı belirtilmemiştir. Ancak beş adedinden 1364 akçe kira geliri olduğu kaydedilmiştir. Yirmi iki odadan ise yıllık kira geliri 1600 akçedir. Vakıflar tarafında tesis edilen han, dükkân, imalathane, ev ve oda gibi yapılar, şehrin imârî ve gelişmesine katkı sağlamıştır (TKGM, *TTD*, no. 202, s. 50b; Özcan, 2008, s. 118).

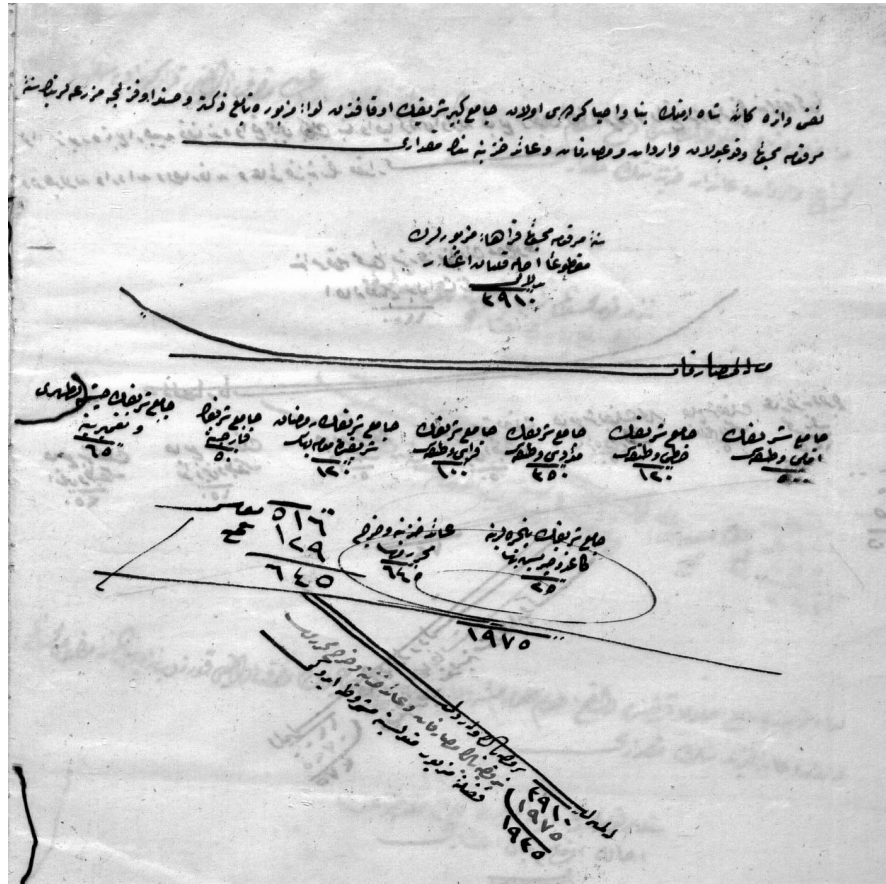
Osmanlı Devleti’nin genel karakteristik özelliği olarak hâkimiyeti altına almış oldukları yerler, eğer daha önce Müslüman bir devlet idaresinde ise onlardan intikal eden kurumlar, vakıflar aynı şartlarla devam ettirilmiştir. O kurumun veya vakfın bânisi ve müessisinin kim olduğu Osmanlı kayıtlarında açıkça vurgulanmıştır. Söz konusu *Ulu (Şah-ı Ermen) Camii* vakıflarının kim tarafından yapıldığı 1571 tarihli Van ve civarı vakıf tahrir kaydında açıkça belirtilmiştir. *Vakf-ı Câm ‘i-i Kebîr ‘an evkâf-ı Şâh-ı Ermen der nefsi-i Van* (TKGM, *TTD*, no. 202, s. 50b) denilerek Caminin gelir getiren akarı, gelir miktarı ve görevlileri ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir.

XIX. yüzyıl arşiv kayıtlarında ise *Ulu (Şah-ı Ermen) Caminin* bânisi açıkça ifade edilmektedir. 1255-1256/1839-1840 yıllarına ait bir vakıf kaydında, *vakf-ı Van Kal’ası*

derûnunda Ermen Şâh binâ eylediği Câmi'-i Kebîr vakfı (BOA, Ev. Hmh, nr. 6224, s.7b) ifadesiyle vakıfları kaydedilmiştir. Ayrıca 1266/1850 tarihli kayıta, *nefs-i Van'da kâin Şâh-ı Ermenin binâ ve ihyâkerdesi olan Câmi'-i Kebîr- Şerifin* (BOA, Ev, nr. 14163, s. 4a). 28 Şubat 1277/12 Mart 1862 tarihli diğer bir kayıta ise, Şâh-ı Ermen hazretlerinin Van Kasabasında kâin binâ ve ihyâkerdesi olan Câmi'-i Kebîr vakfından...(BOA, Ev, nr,17710, s. 1b, ek pusula 2), ifadelerinden, Van'da bulunan *Ulu (Şah-ı Ermen)* camiiinin XII. yüzyılın ortalarında Ahlatşahlar beyi II. Sökmen tarafından yapıldığı ve birtakım vakıfların bağlandığı açıkça anlaşılmaktadır.

Görsel 3.

BOA, Ev. no.14163, 4a. 1266/1850 tarihli kayıta, *nefs-i Van'da kâin Şâh-ı Ermenin binâ ve ihyâkerdesi olan Câmi'-i Kebîr*, ifadesinin kullanıldığı belge

Ulu (Şah-ı Ermen) Camii adına yapılan vakıflar, Selçuklu dönemi Van'ın iktisadî ve kültürel yapısı hakkında az da olsa bazı ipuçları vermektedir. Söz konusu vakıfları Osmanlı dönemi arşiv kayıtlarından takip edebiliyoruz. 1571 tarihli vakıf tahrir defteri kaydında *Ulu (Şah-ı Ermen) Camii* vakfının gelir amaçlı gayrimenkuller arasında karye, mezra, Van merkezinde beş adet dükkân ve yirmi iki oda, hane, farklı yerlerde bulunan birçok bağ, bahçe ve zemin bulunmaktadır. Bunların toplam geliri 40.060 akçedir. Cami görevlileri için yapılan harcamalar ise 26.996 akçedir. 13.064 akçe ise artmıştır. Söz konusu defterde düşülen bir kayıttan *defter-i atikde mukayyed olmağın...* ifadesiyle daha önceki tarihlerde yapılan tahrirde bu vakıfların aynı şekilde kaydedildiği anlaşılmaktadır (TKGM, TTD, nr.

202, s. 50b).

Ulu (Şah-ı Ermen) Cami’nin vakıfları arasında sayılan ve şehrin merkezinde olduğu anlaşılan beş dükkân ve yirmi iki odanın bulunması, o dönem için iktisadî bir canlılığa işaret etmektedir. Dükkânların ne amaçla kullanıldığı belirtilmemiştir. Ancak beş adedinden 1364 akçe kira geliri olduğu kaydedilmiştir. Yirmi iki odadan ise yıllık kira geliri 1600 akçedir. Vakıflar tarafından tesis edilen han, dükkân, imalathane, ev ve oda gibi yapılar, şehrin imârı ve gelişmesine katkı sağlamıştır. Vakıflara önemli bir gelir kaynağı sağlamalarının yanında, şehirlerin ihtiyacı olan ticarî ve sınıî faaliyetler için de alt yapıyı oluşturmuştur (TKGM, TTD, nr. 202, s. 50b; Özcan, 2008, s.118).

Ahlat Şahlar döneminde, özellikle de II. Sökmen zamanında Van Gölü havzasında imâr faaliyetleri ile birçok eser vücuda getirilmiştir. Ancak 1207 yılında Eyyubîlerin Ahlat’ı kuşatması üzerine, Erzurum Meliki Tuğrul Bey’den yardım isteyen İzzeddin (Seyfeddin) Balaban (1206-1207) maalesef Tuğrul Bey’in ihanetine uğrayarak öldürülmüştür (Tekin, 2018, s. 104). Dolayısıyla Ahlat ve Van Eyyubîlerin eline geçmiş oldu.

Celaleddin Harezşah’ın Ahlat ve yöresini ele geçirme çabaları 1230’da başarısızlıkla sonuçlanmış ve Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen’de Alaaddin Keykubat tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış ve Harezşahlar Devleti dağılmıştır. Bundan sonra Ahlat ve Van tekrar Alâeddin Keykubat’ın emri ile Eyyubi meliklerinden Melik Eşref’in idaresine verilmiştir. Ancak bu sırada, doğudan gelen Moğollar Anadolu’yu istilaya başlamıştı. Bölge 1243 Köseadağ Savaşına kadar, Türkiye Selçuklu Devleti’nin Eyyubi soyundan atadığı valiler tarafından idare olunmuştur (Tekin, 2018, s. 129-148).

Köseadağ Savaşı sonrası Moğollar Doğu Anadolu’da etkinliklerini iyiden iyiye göstermeye başladılar. 1308’den sonra Van, İlhanlılar hâkimiyetinde önemli bir yer haline geldi. Ancak İlhanlıların Van Gölü havzasındaki faaliyetlerinin merkezi daha çok Ahlat olmuştur. Bastırdıkları paralardan anlaşıldığına göre, o dönemde bu civarda ticarî bir hareketliliğin olduğu da anlaşılmaktadır (Haykıran, 2007, s. 122 vd; Arvas, 2011, s. 46).

Anadolu’da İlhanlıların bir devamı olan Celâyir hâkimiyetinin sona ermesini müteakip, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Van ve yöresinde Karakoyunlular hâkimiyeti başlamıştır. Karakoyunlu Bayram Hoca’nı 1380’de ölmesi üzerine, yerine kardeşinin oğlu Kara Mehmed geçmiştir. Kara Mehmed’in emri altındaki bölgeleri basiretli bir şekilde idare ettiği anlaşılmaktadır (Sümer, 1992, s. 45-500). Ancak XIV. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu ve Azerbaycan’a yönelen Timur’un Kara Mehmed’ten çekindiği de görülmektedir. Buna rağmen 789/1386-1387 tarihinde, Muş Ovasından Ahlat’a, oradan da Van’a gelerek şehri kuşattı. Van ve Hakkâri beyi olan Mîr İzzeddin, ilk önceleri her ne kadar direndiyse de daha sonra Timur’a itaati kabul etti (Nizameddin Şâmî, 1987, s. 125; Sümer, 1992, s. 51).

Van Ulu (Ermen-Şah) Camii imamı İbni Nuh 1719’da tamamladığı Van Tarihi kitabında, o zamana kadar şehrin önemli bir kısmının kalenin kuzey tarafında iskân ettiğini ifade etmektedir. Timur’un işgal sırasında, Van’ın birçok ileri gelenini öldürdüğü ve şehrin kuzey kısmının tamamen tahrip edildiği bildirilmektedir. İbni Nuh’un bahsettiği tahribattan, Timur’un musahib ve tarihçilerinden Nizameddin Şâmî, daha yumuşak bir şekilde söz etmektedir. İbni Nuh, “*ol zaman şehir halkının ekseri kalenin şimalî tarafında sâkin olurlar idi. Ve büyük ve binalar çok idi. Evvel gazabında Timur anları toprağa basardı. Çok kimse*

*helak oldu ve evleri toprak altında kalub iyalleri ile çok nefis telef oldu. Ve bu eyyama gelince toprak altında kazıldıkça eserleri zâhirdir. Ve hala kale ardında olan Mezarlık Tepesi*⁵ *andan kalmıştır dirler*, ifadelerini kullanmaktadır. Nizameddin Şâmî, Evliya Çelebi ve İbni Nuh, Van Kalesinin çok muhkem olduğunu ve Timur'un kalenin yıkılmasını emretmesine rağmen, tahrip edilemediğini ifade etmektedirler (Nizameddin Şâmî, 1987, s. 125; Evliya Çelebi, 1314, s. 166; İbni Nuh, 2003, s. 50). Öyle anlaşıyor ki, 1387 tarihinden itibaren kalenin güney kısmının şenlendirilmesine daha bir ağırlık verilmiştir. Zira kalenin kuzey tarafında, Timur'un tahribatından sonra bir yapılanmaya gidilmemiştir. Bundan dolayı günümüze kadar intikal etmiş herhangi bir tarihî yapı yok denecek kadar azdır.

1467'de Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın, Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından öldürülmesi sonucu, Doğu Anadolu bölgesi Akkoyunlu hâkimiyetine geçmiştir. Dolayısıyla Van da Akkoyunlu Devleti sınırlarında kalmıştır. Uzun Hasan devletinin sınırlarını genişletmek amacıyla batıya yönelmiştir. Akkoyunluların bölgede hâkim dönemlerinde, sürekli olarak iç ve dış mücadeleler yüzünden sükûn ve intizam tesis edilememiş, kültür ve medeniyet bakımından da dikkate değer eserler bırakılamamıştır. Bu dönemde, Van'da da büyük çaplı bir imâr faaliyeti göze çarpmamaktadır (Yinanç, 1986, s. 26; Kılıç, 1997, s. 12). Ancak Orhan Kılıç'ın verdiği bilgiye göre, Akkoyunlu beylerinden *Bican Süleyman Bey*, Van'da kale içinde *Bicaniye Medresesi*'ni yaptırmıştır. Safevîlerin Van'a saldırıları sırasında, söz konusu medresenin tahrip olduğu 4 Şevval 957 / 16 Ekim 1550 tarihli buyruoldudan anlaşılmaktadır. Adı geçen arşiv kaydında medresenin yeniden ihya edilmesi talep edilmektedir (Kılıç, 1997, s. 223; Ağaoğlu, 2003, s. 34-44; Talay, 2017, s. 47).⁶ Daha sonra yapılan araştırmalardan *Bicaniye Medresesi* ile alakalı bir arşiv kaydına rastlanmamıştır. Bununla beraber son zamanlarda Van Kalesi'nde yapılan yüzey araştırmalarında da böyle bir yapı tespit edilememiştir.

1501'de Safevî Devleti'nin kurulması ardından Şah İsmail'in ve oğlu Şah Tahmasb'ın Van üzerine seferleri aralıksız devam etmiştir. Osmanlı ordusunun bölgeye geldiğinde Tebriz'e veya daha içlere çekilen Safevî kuvvetlerinin, Osmanlı ordusu çekilmesinden sonra tekrar Van'ı işgal ettikleri görülmektedir. Bu durum Kanunî Sultan Süleyman'ın 1548'de ikinci İran seferine kadar devam etmiştir.

3. Osmanlı Dönemi

25 Ağustos 1548'de Osmanlı Devleti'nin bir haftalık yoğun kuşatması sonucunda, Van Kalesi bir daha el değiştirmemek üzere Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Akabinde *Van Beylerbeyliği* ihdas edilerek, Anadolu Defterdârı İskender Paşa'ya tevcih edilmiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî Van Beylerbeyliği Çerkez İskender Paşa'nın, *kendüsü tâlib olmağla Van Beglerbegliği virildi*, ifadesini kullanmaktadır. Ancak Şah Tahmasb'ın Van üzerine saldırıları durmamış, 8 Receb 962 / 29 Mayıs 1555 tarihli Amasya anlaşmasına kadar aralıklarla devam etmiştir (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2009, s. 367; Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, 1989, s. 215; Peçev İbrahim Efendi, 1992, s. 196; Uzunçarşılı, 1988, s.

5 Günümüzde bu tepede İstanbul Üniversitesi Arkeoloji bölümü tarafından kazı çalışmaları yürütülmektedir.

6 1548'den sonra Van'a atanan beylerbeyi Çerkez Sarı İskender Paşa adı geçen medreseyi, *Emir Süleyman'ın Van'daki Bicane Medresesi*'ni yeniden yaptırarak eğitime açmış ve yeni gelirle tahsis etmiştir. Uzun yıllar *İskender Paşa Medresesi* olarak anılmıştır.

360).

Osmanlı Devleti'nin İran'la olan sınırında bulunan Van Beylerbeyliği daima bir serhat şehri olarak dikkatle takip edilmiştir. Bundan dolayı Van'a atanan beylerbeyinin dirayetli ve İran'la diplomatik ilişkileri sağlıklı yürütecek kişilerden seçilmiştir. Bu hassasiyet Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar devam etmiştir (Arvas, 2018, s. 65-70).

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra kesintisiz olarak Osmanlı hâkimiyetinde geçen Van, önemli bir yapılanmaya girmiştir. Vakıflar aracılığıyla, eski yapıların birçoğu bu dönemde tamir edilmiştir. Bunların en somut örneklerinden biri, yukarıda bahsedildiği üzere *Bicaniye Medresesi*'dir. Yine bu dönemde müdebbir valiler vasıtasıyla, şehrin ihtiyacı olan yol, köprü, su kanalları, cami, mescit gibi dinî yapılar, sibyan mektebi, medrese, dâru'l-kurrâ ve benzeri eğitime yönelik binalar yapılmıştır. Söz konusu vakıfların işlevlerini devam ettirebilmeleri için de birtakım han, hamam, dükkân, oda ve sair gelir getiren vakıflar bağışlanmıştır.

3.1. Şehrin Mimarî Dokusu

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altına aldığı yerlerde kendine özgü imâr planları uygulardı. Şehirlerin kalkınmasında önemli bir yeri olan cami, medrese, hastane, aşhane, misafirhane, han, hamam, yol, köprü, çarşı, bedesten, boyahâne ve sâirenin büyük bir çoğunluğu vakıflar aracılığıyla yapılır ve devamlılıklarının sağlanabilmesi için müsteğallât ve müsakkafât vakfedilirdi. Bu gibi yapılar şehrin imâr ve gelişmesine katkıda bulunmalarının yanında, vakıflar için de önemli bir gelir kaynağı teşkil ederdi. Aynı zamanda şehirlerin ihtiyacı olan ticarî ve sınaî faaliyetler için gerekli alt yapıyı oluşturmuştur (Ergin, 1939, s. 5-64; Özcan, 2008, s. 118).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Van, milattan önce IX. yüzyılda Urartular tarafından kurulan, günümüzde eski Van olarak bilinen ve merkezi Tuşpa şehri olan yerdir. 1915'te şehrin tahrip edilmesine kadar, Van şehrinin idare merkezi burasıdır. Türk İslam şehircilik anlayışında klasik bir anlayış olan ulu caminin merkeze alınması burada da geçerlidir. Şehir Ulu (Ermen-Şah) Camii etrafında halka halka genişlemiştir. Yabancı seyyahların gravürlerinde ve çizimlerinde görüldüğü kadarıyla şehrin fizikî planlama bakımından içeriye doğru evler, dar sokaklar, pazar yerleri, çeşmeler, su kanalları ve iklimle bağlı olarak Güneye doğru büyüyerek genişlediği görülmektedir. M. Theophile Deyrolle'nin XIX. yüzyılda Van seyahatinden verdiği bilgilerde, *Yollar küçük, dar ve pistir. Her an harap olmuş evlere ve camilere rastlamak mümkündür. Güneşte kurutulmuş biriketten yapılmış olan bu evler, ayırım gözetmeksizin hepsi gri renktedir* (Kuban, 1968, s. 54-55; Mangaltepe, 2009, s. 63). Aslında Deyrolle yıkık dökük bir şehirden söz etmektedir. Bununla beraber yollarının küçük ve dar olduğunu, evlerinin tamamının ham kerpiçle yapılmış olduğunu şehrin tamamının gri renkte görülmekte olduğunu ifade etmiştir.

Evliya Çelebi Van kalesini tarif ederken, “*hâk-ı Azerbaycan'da olup cenubu, garb ve şimali Van Derysı olup kible ve şarkı ve yıldız tarafı (ireme zâtî'l-'imâd)*⁷ misal bir

7 **Kur'an, 89/7. Fecr Suresi'nin 6-10 ayetlerinde;** (Ey Muhammed!) Rabbinin, (Hud Kavmi) Âd'e, şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e..., İrem bağlarının Kur'an'da söz edilecek kadar meşhur olması, Evliya Çelebi'nin Van'ı ve bağlarını XVII. yüzyılda İrem'e benzetmesi oldukça ilginçtir.

sahranın ortasıdır ki, kale bu ortada yükü yüklenmiş deve gibi durur” der. Şehirde Her birinin bir kervansaray büyüklüğünde altı yüz mağaranın bulunduğunu ifade etmektedir. Bu mağaraların bir kısmının askerî mühimmat deposu olarak kullanılırken, diğer bir kısmında ise hububat, çeşitli yağlar, katran ve saire bulunmaktadır. Ayrıca mağaralarda bulunan havuzlarda bal, peynir, sirke ve zeytinyağının bulunduğunu ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 1314, s. 165-67).

Şehrin doğusu, güneyi ve batısı surlarla, kuzeyi ise yek pare taş olan Van Kalesi ile çevrelenmiştir. Şehrin girişi, surlarda açılan dört kapı ile sağlanmaktadır. Bunlardan biri doğu surlarının kuzey köşesinde *Tebriz Kapısı*, bu kapının yanında değirmenlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Diğer batı surlarının kuzey köşesinde yer alan *Yalı Kapısı*dır. Bu kapıya, iskeleye açıldığından, *İskele Kapısı* da denmektedir. Güneye bakan iki kapıdan biri *Orta Kapı (Yeni Kapı)* Edremit’e doğru uzanan bağlara açılır. Dördüncü kapı ise, *Uğrun (Saray) Kapısı*dır. Paşa Sarayı’nın kibleye bakan küçük bir demir kapısıdır. Evliya Çelebi’nin ifadesine göre en iyi korunan kapıdır (Evliya Çelebi, 1314, s. 173; Cuinet, 1892, s. 693; Öztürk, 2019, s. 47-76; Rovcanın - Babacan, 2019, s. 47; Ensârî, 1396, s. 97)⁸.

Evliya Çelebi, iç ve aşağı kalede bulunan yapılar hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre iç kalede; eski bir kiliseden (deyr) döndürme bir camii vardır. Söz konusu cami Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ve kubbe eklenmesinden sonra, adına da *Süleyman Hân Camii* denmiştir. Ayrıca yedi mescit, bir tekke, üç mekteb-i sibyan, on kadar küçük dükkân vardır. Her hanesinde birer gusülhane vardır. İç kalede yaşayan herkes katır ve atlarıyla evlerine aşağıdan su getirir (Evliya Çelebi, 1314, s. 170-181).

Aşağı kalede ise, yetmiş gözetleme kulesinin olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan bazıları; Sultan Veled Kulesi, Yalı Kapısında Şah Kulesi, Paşa Kulesi, Rüstem Paşa Kulesi, Hüsrev Paşa Kulesi, Çerkes İskender Paşa Kulesi, Ulama Paşa Kulesi ve Tebriz Kapı Kulesi (Evliya Çelebi, 1314, s. 170-171).

Aşağı kalede ise birçok cami, medrese ve mektep bulunmaktadır. Medreseler, Ulu Cami, Horhor, Hüsrev Paşa, Tebriz Kapı, Abbas Ağa ve Kaya Çelebi medreseleri olmak üzere altı medrese ismi zikredilmektedir. İki ayrı yerde *daru’l-kurrâv* vardır. Biri Ulu Camiinde, diğeri ise Hüsrev Paşa Camiindedir. Söz konusu bu *dâru’l-hadis* medreselerinde Hadis ilmi tahsil eden talebelerden birçoğunun *Buharî* ve *Müslim* kitaplarını hıfz ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca yirmi kadar mekteb-i sibyan bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 1314, s.181).

Evliya Çelebi Aşağı kaledaki üç caminin ismini zikretmektedir. Bunlar Ulu Camii, Hüsrev Paşa Camii ve Abbas Ağa camileridir (Evliya Çelebi, 1314, s. 181). Ancak XVII. yüzyılda Van’da on yedi adet cami ve mescitler (Kılıç, 1997, s. 212-223), XIX. yüzyıl kayıtlarında daha fazla cami ve mescit ismi zikredilmektedir. 1315 / 1899 tarihli Van Salnamesinde otuz iki, İranlı Tabâtabâi ise yirmi sekiz cami ve mescit isminden bahseder.

8 Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorunlarını çözmek amacıyla kurulan *Tahdid-i hudu komisyonu* üyesi İranlı Mirza Musa Han Tabâtabâi Ensârî, *Zübdetü’l-Vekâyi’ Târih ve Coğrafiyâ-yı Van*, adlı eserinde 25 Cemaziyelahir 1300 / 3 Mayıs 1883’de Van’a gelerek bura hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mirza Musa Han da Evliya Çelebi gibi, kaleyi tavsif ettikten sonra, kalenin söz konusu dört kapısından bahsetmektedir.

Bunlar da Ulu (Cami-i Kebîr), Hüsrev Paşa, Kaya Çelebi, Boyahâne, Sinaniye, Mahmud Ağa, Abbas Ağa, Şan'îmâ(?), Şatiriye, Katırcı, Tebriz Kapı, Kara Hoca, Mustafa Paşa, Timur Paşa, İskele Kapısı, Boyaoğlu, Memiş Efendi, Tayfur Bey, Hertoşluoğlu, Emin Paşa, Sohbet, Hatuniye, Molla Şaban, Norşin-i Ulya (Yukarı Norşin), Norşin-i Süfla (Aşağı Norşin), Akköprü, Çevirme ve Topcuoğlu isimli yapılarıdır (Ensârî, 1396, s. 230-231; Van Vilayeti Salnamesi, 1995, s. 116).

Van'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra, atanan kudretli beylerbeyi tarafından şehrin imârında önemli mesafe kat edilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında atanan Köse Hüsrev Mehmed Paşa Bitlis ve Van'da önemli imâr faaliyetlerinde bulunmuştur. Van'da 1567-1568 yıllarında kendi adına yaptırdığı camiye birçok vakıf müsekkafât bağışlamıştır. Bunlar arsında cami ve türbe dışında, imâret (aşevi), sıbyan mektebi, daru'l-kurrâ, iki han, bir çifte hamam, yüz dokuz dükkân, birçok oda ve ev yaptırdığı belirtilmektedir (VGMA, defter nr. 582/1: 2). O günkü koşullarda söz konusu dükkân, han, hamam, oda ve evlerin yapılmasının Van'ın ticarî hayatına canlılık getirdiği muhakkaktır. Evliya Çelebi de Hüsrev Paşa'nın Van'da yaptırdığı imâr çalışmalarından övgüyle bahsetmektedir. Özellikle yaptırdığı dükkânlara *Hüsrev Paşa Çarşısı* diyerek, ticarî bir canlılığın yaşandığı yer olarak belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1314, s. 181,183-184; Uluçam, 2000, s. 38-51).⁹

Van Kerhizleri: kerhiz su yolu, kanal ve lağım anlamına gelmektedir. Orta Asya Türkçesinde *Kares* diye olarak geçer. Van'da benzer bir sözcüğün kullanılması, bu sistemin Orta Asya menşeli olduğunu gösterir. Söz konusu bu sistemin, eski şehir merkezinde değil de XX. yüzyılın başlarına kadar bağ bahçelik olan günümüz Van yerleşkesindeydi. Kerhizler bu bağ ve bahçelere sulama suyu temin etmekteydi. Bunların en azından Orta Çağdan itibaren var olduğu düşünülmektedir. Birçoğu kişi adlarıyla isimlendirilmektedir. Devlet Su İşleri tarafından yirmi iki adet kerhiz tespit edilmiştir. Bunların bazıları, Askerî Mektep, Büyük Kendirci, Çavuşbaşı, Hacı Bekir, Hamur Kesen, Sofuoğlu, Kara Mehmet ve Vakıf kerhizleriydi (Van Vilayeti Salnamesi, 1995, s. 65; Uzel, 1993, 3-5; Kılıç, 2006, s. 231-233).

Van'da Kalabalık aileler şeklinde yaşayan halkın, genel karakteri olarak yaşamlarını geniş avlulu evlerde geçirdikleri anlaşılmaktadır. Sokakla evi ayıran yüksek avlu duvarları, hane mahremiyetini koruyan önemli bir işleve sahipti. XIX. yüzyılda Van'a gelen Avrupalı seyyahların bazıları söz konusu hane içlerini çok merak etmelerine rağmen görememişlerdir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Ruslar ve Avrupalı misyonerlerin Van'a olan ilgilerinin arttığı görülmektedir. Van'a gelen misyonerler edindikleri bilgileri Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gönderiyor ve oralarda bu bilgiler kitaplaştırılarak bastırılıyordu. Zaman zaman da tarihî eserler, yasal olmayan yollarla yurt dışına çıkarılıyordu.¹⁰

9 Evliya Çelebi, Camiden, *haremi etrafında cümle medrese hücreleri vardır. Bu cami pür-nûr Orta Kapunun iç yüzünde Paşa Sarayı kurbunda olmağla her Cuma paşalar bu camiye gelirler*, diye söz etmektedir. XVII. yüzyılda altı medrese sayan Evliya Çelebi, bu medreselerden birinin de *Hüsrev Paşa Medresesi* olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bölgede kazı çalışmalarını yapan Abdüsselam Uluçam, Hüsrev Paşa Külliyesi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

10 Günümüzde Paris, Londra ve Viyana gibi, büyük şehirlerin müzelerinde Van'dan götürülmüş birçok tarihî eserin olduğu ifade edilmektedir. Özellikle bunlar arasında, Van Toprak Kale ve diğer bazı yerlerden çıkarılan Urartu dönemine ait yazıtlar ve saire önemli bir yer tutar.

Rusların bölgeye olan ilgileri her zamankinden daha çoktu. Bölgeye gönderdikleri ajanlar vasıtasıyla bilgiler ediniyor ve burada yaşayan Osmanlı tebaası Ermeni vatandaşlarını da tahrikten geri kalmıyorlardı. Rusların bu ilgi ve tahrikleri sonuçsuz kalmadı, XX. yüzyılın başlarında I. Dünya savaşının başlamasıyla ayaklanan Ermeni isyancılar, Van'ı tahrip etmişlerdir. Koca bir şehrin yakılıp yıkılmasına sebep olmuşlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında Ruslar tarafından Doğu Anadolu'ya gönderilenlerden biri de, General Mayewski'dir. Van ve Bitlis hakkında Rus hükümetine ayrıntılı bir raporu sunmuştur. Bir casus gibi çalışan General Mayewski raporunda söz konusu vilayetlerin sosyal, coğrafi ve askerî bilgileri detaylı bir şekilde anlatmıştır. Van'ın fizikî yapısı hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Bin metre kare civarında şehir meydanı çarşı, posta ve telgraf dairesi ile bazı dairelerin idarehaneleri sur içinde, hükümet konağı, buğday ve arpa pazarı ve diğer birtakım mağazaların sur dışında olduğunu belirtilmiştir. Sur dışında bulunan bahçelerde birçok yolların bulunduğu, ana yolun ise araba ile gidilebilecek şekilde geniş, şose bir yol olduğu ifade edilmektedir. Bahçelerin birbirinden kerpiç duvarlarla ayrıldığı ve her bir bahçede bir köşk vardır. Bu bahçelerden birinden diğerine geçmenin güç olduğu ifade edilmektedir. Sokaklar dar ve eğri büğrüdür. Sokak ve bahçelerinde gayet sık sıra ağaçlar dikilmiştir. Vali başta olmak üzere, memurlar, konsoloslar ve misyonerlerden birçoğu sur dışındaki bu bahçelerde ikamet ederler (Mayewski, 1330, s. 239-240; Van Vilayeti Salnamesi, 1995, s. 62-66).¹¹ Verilen bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla şehir bu dönemde sur dışına taşınmıştır. Sur içinde ise çarşı pazarın yanında bazı devlet dairelerinin bulunduğu görülmektedir.

Birinci Dünya savaşının başlamasıyla Ermeni çeteciler Ruslara güvenerek isyan hareketi başlatmışlardı. Ruslar, Van'daki bu durumdan yararlanarak 20 Mayıs 1915'te şehri işgal etmiştir. Ermeni isyanları ve şehrin işgali nedeniyle Van ve civarında yaşayan Müslüman halk memleketinden göç etmek zorunda kalmıştı (Tufan, *Van Sesi*: 9 Nisan 1949). Bu durum, Van nüfusunu önemli ölçüde azaltmış, hatta bazı köylerde bir tek hane bile kalmamıştı (ATASE, İSH, K. 185, G. No: 142, B. 142-1). Ruslar Malazgirt'te Osmanlı kuvvetlerine yenilince, 11 Ağustos 1915'te Van'daki birliklerini geri çekmiş ve bu sırada Ermeniler de şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Rus ordusuyla beraber hareket eden Ermeni çeteleri Van'dan çekilirken şehri yakıp yıkmışlardı. (*Türk Yurdu*, 13 Ağustos 1331, s. 2726). Van, tekrar Türk hâkimiyetine geçtiğinde, şehre dönen Vali Cevdet Bey, Rus ordusu ile birlikte bölgeyi terk eden Ermenilerin bölgede yapmış oldukları korkunç yıkıma şahit olmuştur. Ruslar tekrar Van'a doğru ilerleyince, Türk Ordusu, 22 Ağustos 1915'te şehri boşaltarak Gevaş'a çekilmişti (ATASE, BDH, Kls. 143-477, Dosya no: 650, F. 023-01; ATASE, BDH, Kls. 143-477, Dosya no, 650, F. 034). Van'ın işgalinden sonra Rusların da tahrikleriyle Ermeni isyanları çevreye yayılmış, Ermeni çeteleri birçok yerde katliama girişmiş ve bazı köyleri tamamen yok etmişlerdi.

Van ve çevresindeki Rus-Ermeni işgali üç yıl sürmüştü. Türk Ordusu, 2 Nisan 1918'de Van'ı işgalden kurtarmıştır. Osmanlı Ordusu Van'a girdiğinde şehri tam bir harabe durumunda bulmuştu (Toksoy, 1939, 18-19). Savaştan sonra Van'a dönenler geniş bir

11 General Mayewski, *kale dâhilinde bulunan şehir meydanı bir verest* (Rus ölçü birimi olan verest 1067 metredir) *mürabba'dan büyük olmadığını ifade etmektedir.*

harabeden başka bir şey bulamadılar. Üstelik bakımsızlıktan su arkları bozulmuş, dereler taşmış ve eski Van civarı bataklık haline gelmişti. Bu sebeple yeni şehir daha yukarıda ve bahçeler arasında kurularak, vilâyet merkezi de buraya nakledilmişti (Kardaş, 2015, s. 176-192).

Görsel 4.

Tahrip edilmesinden sonra eski Van'dan bir kare.

Görsel 5.

Tahrip edilen Van Cami-i Kebir (Şah-ı Ermen Camii)'den bir kare.

Sonuç

Van tarihi ile ilgili ilk bulgular, MÖ. IX. yüzyılda kurulan Urartu Devleti'nden günümüze intikal eden üç yüze yakın yazıtın verdiği bilgilere dayanmaktadır. Urartular, Van Kalesi'nin bulunduğu yer olan Tuşpa'yı krallığın merkezi yapmışlardı. Bir tarım toplumu

olmaları hasebiyle, Gürpınar Ovası'nı, kalenin Güneyinden Edremit'e, Batısında Erek Dağı eteklerine kadar olan ovada yaptırdıkları kanallar vasıtasıyla sulu tarım yapmışlardır.

Orta Çağda 640 yılında İslâm orduları tarafından fethedilen Van Gölü havzası, Abbasiler döneminde atanan valilerce idare edilmiştir. Ancak bu dönemde bölgede bulunan yerli Ermeni ailelerle birtakım anlaşmazlıklar yaşanmışsa da merkezden gönderilen kuvvetlerle bastırılmıştır. IX-X. yüzyıllardan bahseden Arapça ve Ermenice kaynaklarda, Van şehir merkezi hakkında bilgi bulunmazken, Vastan (Gevaş) hakkında bol miktarda bilgi vardır. Bu durum da gösteriyor ki, söz konusu yüzyıllarda Van önemini yitirmiş, bunun yerini Gevaş almıştır.

XI. yüzyılda bölgede hâkimiyet kuran Selçuklular döneminde Türkler, Orta Asya'dan Van Gölü havzasına büyük kabileler halinde göç etmişlerdir. 1100 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak kurulan Ahlat merkezli Ahlat-Şahlar (Ermen-Şahlar) Devleti yüz yılı aşkın bir süre bölgeyi idare etmiş ve önemli ölçüde imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Ancak XIII. yüzyılda Moğolların ve XVI. yüzyılın başlarında Safevi Devleti'nin tahribatıyla, bölgedeki birçok mimarî ve kültürel eser ya yok edilmiş (Ahlat eski şehir dış kalesi gibi) ya da büyük zarar görmüştür.

1548 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine giren Van ve civarında büyük imar ve tamir faaliyetleri yapılmıştır. Osmanlı öncesi Müslüman devletlerce yapılan cami, medrese ve sair hayrî vakıf eserleri yeniden ihya edilmiştir. Bunun en somut örneği olan, Ahlat Şahı II. Sökmen'in yaptırdığı Cami-i Kebîr (Ulu Camii) tamir edilerek, eski vakıflarıyla birlikte yeni vakıflar eklenmiştir.

Yaklaşık dört yüz yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan Van Beylerbeyliğine dönemin en seçkin bürokratları atanmıştır. Söz konusu valiler, Van'ın tarihî, kültür, eğitim ve mimarî gelişiminde önemli katkılar sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin 1914'te I. Dünya savaşına girmesiyle, emperyalist devletlerce tahrik edilen Ermeniler, kurdukları çeteler vasıtasıyla isyana kalkışmışlardır. Ermenilere destek veren Rusya'nın Van'ı işgali ve ardından 1915'te Van şehri tamamen yakılmış ve yıkılmıştır. Bu tahribat ve isyandan yararlanan Rus bilim insanları, Van'da ele geçirdikleri tarihî eserleri (âsâr-ı âtika) St. Petersburg'a kaçırmışlardır. 1915'te Ermeni çetelerince tahrip edilen Van şehri halen ayağa kaldırılamamış ve Arkeoloji biliminin konusu olmuştur.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm. (1987). Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları.*
- Ağaoğlu, S. (2003). *Van merkez sancağındaki vakıflar XVI.-XVIII. yüzyıllar (Sosyal hayat ve eğitime katkıları)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Arvas, T. (2018). *Sultan II. abdülhamid döneminde van vilayeti (Sosyal, ekonomik, idarî ve demografik yapı)*. (1. Baskı). Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları.
- Aslanapa, O. (1990). *Türk sanatı*. (1.Baskı). (Cilt I-II). Remzi Kitabevi.
- ATASE Arşivi, İSH, K. 185, G. No: 142, B. 142-1.
- ATASE Arşivi; BDH, Kls. 143-477, Dosya no: 650, F. 023-01.

BOA, Ev. Hmh. no. 6224.

BOA, Ev. no.14163, 17710.

BOA, MF-MKT-01234-00069.

Cuinet, V. (1892). *La turquie d'asie, geographie administrative statistique descriptive et raisonnee de chaque province de l'asie mineure*. (Cilt I-II).

Erdoğan, S. (2007). Minua (Şamram) kanalı ve tariria bahçesi ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Van Yüüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(36), 11-24.

Ergin, O. (1929). *Türk şehirlerinde imaret sistemi*. (1. Baskı). Cumhuriyet Matbaası.

Mehmed Zillî ibn-i Derviş (Evliya Çelebi). (1314) *Evliya çelebi seyâhatnâmesi*. IV, tâbi', neş. Ahmed Cevdet.

Gelibolulu Mustafa Âlî. (2009). *Künhü'l-ahbâr*, (1. Baskı). (Cilt I). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

General Mayewski, (1330). *Van bitlis vilayetleri askerî istatistikî*, (Binbaşı Sadık Bey), Matba-i Amire

Göyünç, N. (1996). Van. *TDV islam ansiklopedisi*. (1. Baskı). (Cilt XIII), 197-202.

Haykıran, K. R. (2007). *İlhanlı hükümdarı ebu sa'id bahadır han zamanında doğu anadolu (1317-1335)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.

İbni Nuh, (2003). *Van tarihi*. (1. Baskı). (Haz. Zeki Tekin). Ahenk Yayınevi.

Kardaş, A. (2015). I. Dünya savaşı dönemi'nde van'ın işgali ve kurtuluşu (1915-1918). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 176-12.

Kılıç, O. (1997). *XVI. ve XVII. yüzyıllarda van (1548-1648)*. (1. Baskı). Van Belediye Başkanlığı Yayınevi.

Kılıç, S. (Ed.). (2006). *Van 2006 kültür ve turizm envanteri I tarihsel değerler*. (1. Baskı).

Kuban, D. (1968). Anadolu-türk şehri tarihî gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bazı gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 7, 53-73.

Mangaltepe, İ. (2009). *Seyyahların gözüyle van (XIX. Yüzyıl)*. (1. Baskı). Yeditepe Yayınevi.

Mirza Musa Han Tabâtabâi Ensârî, (1396). *Zübdetü'l-vekâyi' târîh ve coğrafyâ-yı van*, (1. Baskı). *Nigâristân Yayın evi Tahran*.

Musalı, V. (2021). Rus belgelerine göre birinci dünya savaşı yıllarında anadolu'dan st. petersburg'a götürülmüş olan elyazması eserler. *Kültür Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3, 83-114.

Nasr-ı Hüsrev, (1994). *Sefernâme*. (1. Baskı). (A. Tarzi), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

Nizameddin Şâmî, (1987). *Zafernâme*, (N. Lugal Çev.). (1. Baskı). TTK.

Özcan, T. (2008). Osmanlı şehirciliği ve vakıflar. *selçukludan cumhuriyete şehir yönetimi*, Edt, Erol Özvar, Arif Bilgin (İstanbul, TOBB Yayınları).

Öztürk, Ş. (2019). Mimarlık planlama ve tasarımda akademik çalışmalar, (Eds.), Gordana Rovcanın - Hasan Babacan, *Van Hüsrev Paşa Külliyesi İmarat Kazı Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Projesi Ve Onarım Çalışmaları*, (3. Baskı s. 47-76).

Payne, M. R. (2006). *Urartu çiviyazılı belgeler kataloğu*. (1. Baskı). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Peçev İbrahim Efendi, (1992). *Peçevi tarihi*. (Cilt I). (1. Baskı). Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, (1989). *Solak-zâde tarihi*. (Cilt II). (1. Baskı). Haz. Vahid Çabuk. Kültür Bakanlığı.

Sümer, F. (1992). *Kara koyunlular (başlangıçtan cihan-şah'a kadar)*. (1. Baskı). (Cilt I). TTK.

Talay, A. (2017). *Bizim eller van*. (2. baskı) Van Belediye Kültür ve Sosyal İşleri Müd.

Tarhan, M. T. (2011). Başkent tuşpa, *urartu doğuda değişim*. (1. baskı). Yapı Kredi Yayınları)

Tekin, R. (2018). *Türk tarihinde ahlak*. (1 Baskı). Gece Yayınları.

TKGM, *TTD*, no. 202.

Toksoy, A. E. (1939). Doğunun tarihi beldesi: Van, *Yarım Ay*, S: 98.

Tufan, H.(1949). Van'ın kurtuluşu. *Van Sesi*.

Türk Yurdu, (1331). Yıl: 4, 8(12), s. 90.

Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve sonrasında van gölü çevresi mimarlığı I van*. (1. Baskı). Kültür Bakanlığı.

Uzel, D. (1993). Kerhizler, *Dünyada Van*, 2.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi*, (Cilt II). (1. Baskı). TTK.

Van vilayeti salnamesi (1315). (S. Allahverdi, O. Güven Çev.). (1995)

VGMA, defter no, 582/1.

Yinanç, M. H. (1986). Akkoyunlular. (Cilt I). (1. Baskı). İA.

Yinanç, M. H. (2009). *Türkiye tarihi selçuklular devri*. (Cilt I). (1. Baskı). TTK.